

Literatūrinio vertimo normų pokyčiai Lietuvoje po 1990-ųjų metų

Milda Danytė

Anotacija. Straipsnyje aptariami kai kurie literatūrinio vertimo normų pokyčiai, remiantis I. Even-Zohar ir G. Toury sistemų teorija, kurioje analizuojamos vertėjų pasirenkamos strategijos atsižvelgiant į socio-politinį kontekstą. Po Lietuvos Nepriklausomybės atkūrimo, be įvairių ekonominių ir kultūrinių pokyčių, įvyko nemažai tokių, kurie stipriai paveikė grožinės literatūros vertimo statusą. Sovietinėje Lietuvoje, vyraujant griežtai centralizuotam literatūros vertimui, svarbiausi veikėjai šiame procese buvo įvairios institucijos: komunistų partija, cenzūros sistema, jos valdomi leidėjai, redaktoriai. Vertėjų laisvė buvo ribojama. Kai centralizuota sistema iširo, jos vietą užėmė daugybė privačių leidyklų, kurios veikia pagal rinkos reikalavimus. Didelė verstinės literatūros paklausa leidžia daugeliui jaunų, neturinčių pasiruošimo žmonių dirbti vertėjais. Taip susikūrė palanki padėtis vertimo normų pokyčiams. Pavyzdžiui, verstų knygų viršeliuose užsienio autorių vardai, pavardės, kurie anksčiau buvo sulietuvinami, dabar rašomi pagal originalios kalbos taisykles. Pačiame tekste vietovardžiai rašomi pakankamai įvairiai. Taip pat ryškėja tendencija nenaudoti išnašų, svetimžodžius palikti nepaaiškintus, kaip daroma Vakarų šalių tekstuose.

Raktažodžiai: *vertimo normos, tikrinių daiktavardžių vertimas, svetimžodžių vertimas, Lietuvos literatūros sistemos pokyčiai*

Įvadas

Po Lietuvos Nepriklausomybės atkūrimo, be įvairių ekonominių ir kultūrinių pokyčių, įvyko nemažai tokių, kurie stipriai paveikė grožinės literatūros vertimą. Žlugus griežtai centralizuotai knygų leidybos sistemai, greitai atsirado privačių leidyklų, knygynų, knygų mugių, kurių veiklą reguliuoja laisvosios rinkos principai panašiai kaip Vakarų šalyse. Taip pat padaugėjo vertimų iš užsienio kalbų, o sprendimus, ką ir kaip versti, dabar priima atskiros leidyklos. Tačiau Vakarų šalių verslo principai nebūtinai lemia vertimo normų praktiką; dabartinę situaciją tiksliau galima apibūdinti kaip pereinamąjį laikotarpį.

Būdinga, kad šiuo pereinamuoju laikotarpiu kyla daug diskusijų apie principus, kurių turėtų laikytis vertėjai versdami grožinę literatūrą. Net paprastam skaitytojui akivaizdu, kad Lietuvos knygynuose staigiai padaugėjo verstinių knygų skaičius, kad vertėjų pasirinktos strategijos gali paveikti lietuvių kalbos vystymąsi. Šiuo metu kalbotyrininkai labai gyvai diskutuoja apie anglų kalbos įtaką lietuvių kalbai. Straipsnio autorė sau iškelia kuklesnę užduotį ir apsiriboja aprašomuoju metodu, bandydama analizuoti tik kai kurias tendencijas verstinuose literatūriniuose tekstuose.

Šio straipsnio tikslas – paanalizuoti pokyčius, kuriuos galima pastebėti dviejose vertimo praktikos normose: verčiant tikrinius daiktavardžius ir paaiškinant svetimžodžius išnašose teksto apačioje. Nors nepraejo daug metų, ir didelė dalis šiuo metu dirbančių redaktorių bei vertėjų turi sovietmečio vertimo praktiką, yra kai kurių ženklų, kad jie jau paveikti Vakarų šalyse vyraujančių normų.

Vertimo normų koncepcija

Tyrinėti, kaip ir kodėl pasikeičia vertimo normos, padeda I. Even-Zohar sistemų teorija. Tel-Avivo universiteto mokslininkas siūlo analizuoti literatūrinį vertimą kaip specifinės šalies literatūros sistemos dalį, kurioje dėl įtakos konkuruoja taip vadinami skirtingi „veikėjai“: rinka, gaminys/

produktas, gamintojas, vartotojas, institucija ir repertuaras (angliškai, „market“, „product“, „producer“, „consumer“, „institution“, „repertoire“) (Even-Zohar 1990: p31-40). Tyčia pasirinkti kuo platesni terminai. Taigi, pavyzdžiui, literatūrinėje sistemoje „gamintojas“ gali būti teksto kūrėjas, vertėjas, leidykla, o pats „gaminys/ produktas“ ne tik literatūrinis tekstas, bet ir jo recenzija ar kūrinio citatos. Terminas „repertuaras“ apima ne tik literatūrinės sąvokas (pvz. žanras), bet ir politines, religines ar kultūrines mintis, kurios išreiškiamos tekste. Pagal I. Even-Zohar „institucija“ galima pavadinti labai įvairias organizacijas: nuo universitetų ir mokslinių asociacijų iki bažnyčios ar politinių partijų. Apskritai mokslininkas teigia, kad šių šešių veikėjų vaidmuo gali pasikeisti dėl skirtingų ekonominių, socialinių ir politinių aplinkybių (Even-Zohar 1979, 1990, 2000; Danytė 1999).

Vakarų Europoje ir angliškai kalbančiose šalyse jau seniai lemiamą žodį turi gamintojai ir rinka, nes pelno siekimas tampa pagrindiniu tikslu. Nesunku suprasti, kad daugeliu atvejų sovietmečiu Lietuvoje vertimo procesą, kaip ir apskritai grožinės literatūros leidimą, atvirkščiai, valdė ne rinka (skaitytojai) ar gamintojai (vertėjai, redaktoriai), o tai, ką I. Even-Zohar vadina „institucijomis“, tai yra, komunistų partijos cenzūra, partijai pavaldžios leidyklos, redaktoriai, vertėjai, universiteto mokslininkai (Visockas 1980; Ambrasas-Sasnava 1984: p50-52; Lenkauskienė 1986; Venclova 1979). Gera žinoma, kad centralizuota sistema vaidino lemiamą vaidmenį pasirenkant, kurie užsienio literatūros kūriniai bus verčiami. Tačiau, žiūrint į patį vertėjų darbą, svarbiausia, kad ši sistema buvo labai centralizuota. Literatūrinių tekstų redaktoriai ir vertėjai dažniausiai dirbo „Vagos“ leidyklai (ankščiau „Grožinės literatūros leidykla“). Taip susidarė palankios sąlygos vertimo strategijų normoms susikurti. Po 1990-ųjų metų, priešingai, grožinės literatūros leidybą smarkiai paveikė vartotojų (skaitytojų) ir rinkos (knygynų) reikalavimai. Naujoms nevalstybinėms leidykloms glaudžiai bendradarbiaujant su Vakarų šalių

leidėjais, pradėta iš jų semtis patirties, imituoti vertimo praktiką.

Vertimo normų teorijos pradininku laikomas I. Even-Zohar kolega G. Toury. Jis teigia, kad normos, kurias galima vadinti nerašytomis taisyklėmis, kyla iš specifinės kultūrinės bendruomenės supratimo apie tai, kas yra priimtina, ir taip vertėjams nurodoma, kokią strategiją taikyti vienu ar kitu atveju (Toury 2000: p199-200). Vertimo normos stipriai veikia vertimo procesą, bet gali pasikeisti ar, kaip pabrėžia kitas vertimo normų specialistas T. Hermans, būti laužomos (Hermans 2000: p11).

Nors atidus verstinių tekstų skaitytojas nesunkiai nujaučia daugumą vertimo normų, ne lengva rasti mokslinių vertimų normų apibūdinimų vienu ar kitu laikotarpiu, nes jos dažnai laikomos beveik savaime suprantamomis. Tyrinėjant normas, S. Brownlie siūlo pagal sociologų ir antropologų tyrimų metodiką remtis vertėjų, redaktorių paaiškinimais bei verstinių tekstų analize (Brownlie 1999: p12-14). Lietuvoje vertimo normos ir jų pokyčiai dar nėra daug tyrinėti, bet Lietuvai galima pritaikyti tai, ką rašo kitų šalių specialistai, pavyzdžiui, latvių kritikė I. Zauberga (1999, 2003) ar kinas Han Jaiming (2005).

Tyrimo metodas

Remiantis S. Brownlie (1999) pasiūlytu tyrimų metodu, buvo stengiamasi rasti lietuvių vertėjų ir specialistų paaiškinimų apie tikrinių daiktavardžių ir svetimžodžių vertimo normas. Peržiūrėta dalis sovietmečiu išleistų vertimo teorijos studijų, tarp jų straipsnių rinkinys „Meninio vertimo problemos“ (1980), K. Ambrasas-Sasnavos monografija „Vertimo tyrinėjimai“ (1984) ir 1986 m. straipsnių rinkinys „Meninio vertimo akiračiai“, taip pat kai kurių vertėjų interviu. Be 23 kanadiečių romanų, kurie buvo tyrinėti anksesnėje studijoje (Danytė 2006), dar peržvelgta apie 20 neseniai išverstų romanų, stengiantis įtraukti į tyrimą kuo daugiau skirtingų leidyklų ir vertėjų.

Tikrinių daiktavardžių vertimo normų pokyčiai

Žymus lietuvių vertimo specialistas K. Ambrasas-Sasnavas 1984 m. pastebėjo, kad tikrinių daiktavardžių vertimo praktika Lietuvoje pasikeitė XX a. viduryje. Atlikęs trijų to paties teksto vertimų analizę, jis teigia: „Jau vien iš asmenvardžių ir vietovardžių transkribavimo galima suprasti, kad šie vertimai skiriasi. Net nežinant knygos metrikos, apytikriai galima nuspėti jų amžių“ (1984: p. 62). Kritikui atrodo savaime suprantama, kad R. Zagorskienės 1960 m. Asmenvardžių ir vietovardžių lietuviška fonetinė transkripcija („Lui Pasteras“, „Polis de Kruifas“, „Vaterlo“) – geresnis sprendimas negu 1938 m. D. Jasaičio paliktos originalios kalbos formos („Louis Pasteur“, „Paul de Kruiſ“, „Waterloo“) (Ambrasas-Sasnavas 1984: p60-62). Nors, kaip nurodo K. Ambrasas-Sasnavas, tarpukario praktika verčiant tikrinius daiktavardžius nebuvo stabili, ji vis tiek panaši į Vakarų šalių normas, kurios seniai draudžia adaptuoti tikrinius daiktavardžius.

Sovietmečiu vyrausią normą galima sieti su įsitikinimu, kad verstinė literatūra turi atlikti švietėjišką vaidmenį (Visockas 1980: p7-30; Ambrasas-Sasnavas 1984: p98-102, p112; Martišius 1986), ir kad skaitytojai nebus patenkinti, jeigu nežinos, kaip ištarti svetimus asmenvardžius ir vietovar-

džius. Tai – viena iš stipriausių tuometinių normų: peržiūrėjus nemažai sovietmečiu išleistų literatūrinių vertimų, nepavyko surasti nė vieno, kuriame jos nebūtų paisoma. Dar ir šiandieninėje Lietuvoje bet kokios pastangos atsisakyti šios normos rašant užsieniečių pavardes laikraščiuose ir kituose leidiniuose sukelia stiprų dalies kalbotyrininkų ir plačiosios visuomenės pasipriešinimą. Panaši diskusija vyksta Latvijoje, kurią vertimo normų tyrinėtoja I. Zauberga paaiškina kaip latvių baimę dėl asimiliacijos – anksčiau rusifikacijos, dabar – anglicizacijos (Zauberga 2003: p144).

Vis dėlto Lietuvoje, atsiradus privačioms leidykloms, labai greitai žengtas pirmas žingsnis prie Vakarų šalių praktikos, nes verstinių knygų viršeliuose autorių vardus ir pavardes pradėta rašyti originalo kalba. Šiuo atžvilgiu Lietuvos praktika dabar vakarietiškesnė negu, pavyzdžiui, Latvijos, kur autorių vardai ir pavardės viršeliuose fonetiškai adaptuoti (pavyzdžiui, Alexander McCall Smith virsta Aleksandrs Makkols Smits, Janet Evanovich – Dženeta Jevanoviča, Saulius Tomas Kondratas – Saulus Toms Kondrots) (tyrimas Rygos knygynuose atliktas 2007 m. spalio 11 d.). Čekijoje irgi dar laikomasi senesnės normos, taigi populiari Hario Poterio knygų autorė J. K. Rowling virsta „J. K. Rowlingova“.

Vis dėlto Lietuvoje pokyčiai riboti: romanų tekstuose asmenvardžiai beveik visada adaptuoti fonetiškai. Iki šiol straipsnio autorė surado tik vieną įdomią išimtį – leidyklos „Mintis“ 2007 m. išleistą A. Carter romaną „Stebuklinga žaislų krautuvėlė“ (vertė R. Rudaitytė). Tiesa, visų romano personažų vardai ir pavardės fonetiškai adaptuoti pagal senąją normą (pvz., Melanie – Melani, Philip – Filipas), tačiau istorinių asmenų vardai ir pavardės palikti anglų kalba, tik pridėtos galūnės su apostrofu: John Donne – Johnas Donne'as, Jack Donne – Jackas Donne'as. Tik vietoj „Shakespeare“ lieka lietuviams gerai žinomas „Šekspyras“ (Carter 2007: p313).

Analizuojant vietovardžių vertimą, daug lengviau rasti pavyzdžių, kur normos nesilaikoma. Į akis labai krenta, kad ne tik skirtingi vertėjai pasirenka skirtingas strategijas, bet ir pastebima didelė strategijų įvairovė tame pačiame tekste. Pavyzdžiui, Z. Marienė (2005), versdama romaną „Prancūzų leitenanto moteris“, daugumą vietovardžių perrašo pagal lietuvių kalbos fonetikos taisykles („The Cobb“ – „Kobas“, „Elm House“ – „Elm Hauzas“), nepriklausomai nuo to, ar vietovardis tikras, ar sugalvotas anglų rašytojo J. Fowles (Fowles 2005: p142, 120). Vis dėlto kai kuriais atvejais vertėja išverčia anglų kalbos vietovardžio prasmę, pavyzdžiui, „Broad Street“ tampa „Plačiąja gatve“ (Fowles 2005: p142). Galbūt šis dažnas Anglijos miestų gatvių pavadinimas jau laikomas tradiciniu lietuvių kalboje, nes ir B. Bružas, versdamas romaną „Tylus Nikolo Kvino pasaulis“, kurio veiksmas vyksta Oksforde, „High Street“ verčia kaip „Aukštoji gatvė“, „Broad Street“ – „Plačioji gatvė“, o kitų gatvių pavadinimai transkribuoti („St. Giles“ – „Sent Džailso gatvė“, „Woodstock Road“ – „Vudstocko kelias“) (Dexter 2000: p29).

Kituose neseniai išleistuose vertimuose pastebime kitokių strategijų. Pavyzdžiui, J. Parvickienė, versdama D. Leon romaną, kurio veiksmas vyksta Venecijoje, palieka kai kurių gatvių pavadinimų dalis italų kalba (išskirti kursyvu), bet sulietuvina visus vietovardžius, sudarytus su šventųjų

vardais. Pavyzdžiui, „Campo San Luca“ verčiama „šv. Luko *campo*“, „Campo San Stefano“ – „šv. Stepono *campo*“, bažnyčia „Santi Apostoli“ tampa „Šventųjų Apaštalų“ bažnyčia (Leon 2006: p302, 256, 99).

Sprendimas palikti daugumą vietovardžių netranskribuotų aiškiai matomas kitų dviejų romanų vertimuose – 2000 m. išleistame A. Michaels romane „Atmintis bėglė“ (vertė J. Juškenė) ir 2002 m. pasirodžiusiame I. Guilford romane „Prisilietimas“ (vertė D. Cidzikaitė ir A. Veličkaitė), kuriuose veiksmas vyksta Toronto mieste, ir dažnai minimi realių gatvių, parduotuvių, restoranų ir fabriko pavadinimai. Abiejuose vertimuose adaptuoti tik seniai lietuvių kalboje vartojami vietovardžiai (Amsterdamas, Paryžius, Čikaga), o kiti palikti anglų kalba, tik kartais išskirti kursyvu:

„*Canada Packers, Wasaga Beach, Nielsen's, Roncesvalles Avenue*“ (Guilford 2002: p47, 48, 59, 130); „*Diana Sweets, Victory Mills, Mt. Pleasant Road, Lakeshore Cement Scarborough Bluffs*“ (Michaels 2000: p73, 79, 83, 103).

Atrodo, manoma, kad lietuviams, kaip anglams, prancūzams, vokiečiams ir kitiems Vakarų šalių skaitytojams, nesvarbu žinoti, kaip ištarti tokius pavadinimus.

Svetimžodžių paaiškinimo normos pokyčiai

Šioje analizėje „svetimžodžio“ sąvoka vartojama kalbant ne apie geografinius pavadinimus ar kitus tikrinius daiktavardžius, bet, kaip rašo V. Ambrasas-Sasnavas, tai „kita kalba cituoti žodžiai, posakiai, atkarpos“ (Ambrasas-Sasnavas 1984: p85). Vertėjas gali svetimžodžius palikti kaip originaliame tekste, versti juos į savo kalbą, praleisti ar palikti su paaiškinimu. Pirma strategija – palikti be paaiškinimo – dažniausiai naudojama Vakarų šalių vertimo praktikoje, o pastutinė – palikti su paaiškinimu – vyravo Lietuvoje sovietmečiu. Be to, vertėjas Lietuvoje galėjo pasirinkti iš dar dviejų strategijų: vidinės adaptacijos, kai paaiškinimas įterptas į patį tekstą, ar išorinės adaptacijos, kai paaiškinimas pateikiamas išnaša teksto apačioje ar knygos gale (Ambrasas-Sasnavas 1984: p83-85).

Apskritai anglų kalbos stilistikos vadovėliai numato išnašų naudojimą tik akademinuose leidiniuose, o jų naudojimas literatūriniuose tekstuose, skirtuose plačiajai visuomenei, laikomas keista praktika, trukdančia skaitytojams persikelti į autorių sukurtą fiktyvų pasaulį. Svetimžodžiai romanuose dažniausiai vartojami priminti skaitytojams, kad romano personažai nėra anglai, ar kad veiksmas vyksta svetimajame šalyje. Pavyzdžiui, kai Agata Kristi išleido romanus anglų kalba, skaitytojams visai netrukdydavo, kad detektyvas belgas Herkiulis Puaro į anglų kalbą dažnai įterpia prancūziškų žodžių: svetimžodžiai visada palikti be jokio paaiškinimo. Vakarų šalyse galioja principas, kad svetimžodžiai suteikia romanui malonaus egzotiškumo, nesvarbu, ar skaitytojas juos supranta, ar ne.

Sovietmečiu prigijo skirtinga svetimžodžių vartojimo praktika. Kaip dauguma kitų Rytų Europos ir kai kurių Azijos šalių skaitytojų, lietuviai nuo vaikystės buvo pripratinti verstiniuose grožinės literatūros kūriniuose skaityti išnašas, kurios jiems paaiškina citatas, kultūrines aliuzijas ir svetimžodžius. Normos svarbą liudija dvidešimt K. Ambraso-Sasnavos (1984) vadovėlio „Vertimo tyrinėjimai“ puslapių, skirtų išnašų naudojimui, ir autoriaus teiginys, kad kita

kalba cituotų svetimžodžių paaiškinimas yra „dažniausiai pasitaikanti išnašų rūšis“ (85). Taigi A. Kristi romanų vertimuose į lietuvių kalbą, ypač kai detektyvas romane – H. Puaro, randame nemažai išnašų, kuriose paaiškinti visi svetimžodžiai. Pavyzdžiui, romane „Mirtis ant Nilo“, kurią vertė R. Kirvaitytė (1999), 67 iš 71 išnašos paaiškina svetimžodžius.

Kartais, kai užsienio romano autorius vartoja daug svetimžodžių, reikia pripažinti, kad išnašų gausumas tikrai trukdo normaliam skaitymo procesui. Pavyzdžiui, M. Lowry romano „Vulkano papėdėje“ veiksmas vyksta Meksikoje, taigi autorius tekste vartoja daug ispaniškų žodžių. Nors V. Tauragienės (1986) vertimas įdomus ir atidus, tačiau labai apkrautas šių svetimžodžių paaiškinimais išnašose. Kartais viename puslapyje galima rasti net penkias ar šešias išnašas (pvz., Lowry 1986: p9, 10, 26, 31, 124, 127, 244). Panaši problema su N. Ricci romano „Šventųjų gyvenimas“ vertimu (1997 m. vertė V. V. Petrauskas), kur trumpame tekste (188 puslapiai) randamos 132 išnašos, paaiškinančios dažnai labai reikšmingus itališkus žodžius (pvz., p94, 107, 139, 144).

Kaip paaiškinti išnašų naudojimo normos skirtumą tarp Vakarų ir Rytų Europos vertimo praktikos? Kinietis Han Jiaming straipsnyje apie išorinę adaptaciją (2005) teigia, kad šiandieninėje Kinijoje praktika naudoti išnašas net vaikams skirtose verstiniuose literatūroje kyla iš didaktinės komunistinės ideologijos, pagal kurią skaitymas visada turi turėti švietėjišką tikslą (Jiaming 2005: p184). Jo pastaba tinka ir sovietinės Lietuvos vertimo praktikai (Ambrasas-Sasnavas 1984: p100, 107, 109, 112).

Šiuo metu dar negalima tvirtinti, kad norma apie svetimžodžių paaiškinimo būtinybę jau neteko galios, nes normos keičiasi šiek tiek lėčiau negu leidybinės struktūros. Taigi 2006 m. R. Rudaitytė straipsnyje tvirtina, kad svetimžodžių vertimas išnašose yra lietuviškos vertimo tradicijos dalis (Rudaitytė 2006: p192). Vis dėlto pati vertėja naujausiame vertime, A. Carter romane „Stebuklinga žaislų kraituvėlė“ (2007), penkis svetimžodžius išverčia išnašose, o vieną, kuris tekste naudojamas tik dusek, – vokiečių kalbos žodį „Liebestod“ – palieka nepaaiškintą (Carter 2007: p212, 213). Galima numanyti, kad šiuo atveju R. Rudaitytės pasirinktą strategiją paaiškina R. Drazdauskienė (2005): kai kurias kultūrines realijas vertėjai nutaria paaiškinti, o kitas – ne pagal intuicijos jausmą, ką lietuvis skaitytojas supras be paaiškinimo (Smilgytė 2005: p66-67).

Dabartinėje vertimo praktikoje nesunku rasti kitų pavyzdžių. Pavyzdžiui, J. Kazlauskaitė, versdama M. Atwood romaną „Sugrįžimas“ (2001), naudoja 11 išnašų išversti svetimžodžius, o 5 kitus palieka nepaaiškintus (Atwood 2001: p16, 23, 25, 28, 29). Vaikų romane „Kelionė prie Amazonės“ (2006) R. Valotkienė 2 svetimžodžius palieka nepaaiškintus, bet naudoja išnašas išversti 2 kitus (Ibbotson 2006: p87, 270; 69, 168). D. Kaunelis iš anglų kalbos versdamas A. Mathews romaną „Vaistinėko namai“ (2005) išnašas paaiškinti svetimžodžius vartoja 13 kartų, tačiau 7 atvejus palieka neišverstus (Mathews 2005: p85, 157, 219, 249, 265, 406, 565). B. Cartland romano „Meilės beieškant“ vertime (2007) svetimžodžiai daugiausia paaiškinami išnašose, bet vertėjas E. Juškevičius palieka neišverstus kelis sakinius italų kalba romano dialoguose (Cartland 2007: p75-76).

Apskritai dabartinę padėtį šios normos atžvilgiu galima apibūdinti kaip nestabilią ir vartoti G. Toury sąvoką apie vienoje literatūros sistemoje konkuruojančias normas (Toury 2000: p204-205). Tačiau reikia pridurti, kad nenorima dabartinius Lietuvos vertėjus suskirstyti į „senus“ (sovietinius) ir „naujus“ (post-sovietinius). Galima net tvirtinti, kad kartais labiau patyrę vertėjai daugiau linkę adaptuotis, keisti vertimo strategijas. Pavyzdžiui, vienas iš iškiliausių Lietuvos vertėjų V. V. Petrauskas 1997 m. išleido išnašomis apkrautą N. Ricci romano vertimą, tačiau 2002 m. pasirodžiusiame J. Urquhart romano „Dailininkas“ vertime dauguma svetimžodžių kaip originale palikti tik išskirti kursyvu, be paaiškinimų. Iš 21 išnašos vertėjas tik vieną sakinį išverčia iš lotynų kalbos (Urquhart 2002: p183), o dauguma kitų paaiškina aliuzijas į meno istoriją, kuri yra ypač reikšminga romano tema. Panašiai sumažėja R. Drazdauskienės svetimžodžių vertimo A. McCall Smith afriekietiškoje detektyvinėje serijoje. Jeigu pirmame romane randame 22 išnašas, iš kurių 7 paaiškina svetimžodžius (McCall Smith 2002: p7, 17, 60, 84, 90, 136, 147), tai ketvirtame yra tik 5 išnašos, iš kurių svetimžodį paaiškina viena (McCall Smith 2006: p186).

Taigi pastaraisiais metais išleidžiama vertimų, kuriuose visi svetimžodžiai paaiškinti išnašose, o kituose išnašų arba iš viso nėra, arba jos nenaudojamos paaiškinti svetimžodžius. Pavyzdžiui, 2000 m. išleistas C. Dexter detektyvas „Tylus Nikolo Kvino pasaulis“ (vertė B. Bružas) neturi jokių išnašų, o du tekste pasitaikę svetimžodžiai (lotynų kalbos „mors, mortis“ ir italų kalbos „pianissimo“) tik išskirti kursyvu kaip originale (Dexter 2000: p68, 42).

Įdomus trijų romanų vokiečių kalba atvejis. Du romanai išleisti 2007 m. to paties leidėjo „Mūsų knyga“, nors vertėjai ir redaktoriai skirtingi. Abiejuose randama anglišku žodžių, kurie jau prigiję vokiečių kalboje, tad jie beveik visada paliekami be jokio paaiškinimo, kartais išskiriami kursyvu, kartais ne. F. Šileikytė, versdama F. Stalmann romaną „Raudonas langas“, palieka nepaaiškintą ne tik jau tarptautiniu tapusį žodį „Okay“, bet ir amerikiečių bei vokiečių paauglių slengo žodžius „cool, uncool“, nurodančius teigiamą ar neigiamą požiūrį ir romane turinčius tematinę reikšmę (Stalmann 2007: p68, 77, 79). Atrodo, kad vertėja ir knygos redaktorė R. Berašienė mano, jog lietuviai supras ar bent atspės šių žodžių prasmę iš konteksto. Panašiai A. Šimkutė-Tirilienė, versdama A. Franz romaną „Lėtinė žmogžudystė“, palieka dažnai besikartojančius angliškus ir itališkus žodžius be paaiškinimo: „Okay“ (30 atvejų), „sorry“ (5 atvejai), „stop“ (3 atvejai), „basta“ (2 atvejai) (Franz 2007: „okay“ p8, 10, 18, 19, 22, 23, 26, 29, 43, 49, ir toliau; „sorry“ p21 du-syk, 77, 107, 290; „stop“ p32, 34, 145; „basta“ p220, 244)). Anglų kalbos žodžiai paaiškinti išnašose tik tada, kai juos galima vadinti „kultūrinėmis idiomomis“, pavyzdžiui, „Mr. Right“ (Franz 2007: p112).

Dar drąsiau elgiasi T. Četrauskas, versdamas austrės C. Nostlinger vaikų literatūros romaną „Džesperas, svečias iš Anglijos“. Romanas, skirtas maždaug nuo 10 iki 14 metų skaitytojams, komiškai vaizduoja austrų šeimos pastangas perauklėti pas juos viešintį berniuką iš Anglijos. Dar nelaimei mokėdamas vokiečių kalbą, Džasperas šneka angliškai, ir šeimos nariai kartais atsako ta pačia kalba. Vertime sakiniai anglų kalba (o jų yra daug) palikti nepaaiškinti (pvz.,

Nostlinger 1999: p28, 42, p46-48, p50). Romano dvikalbystė byloja, kad lietuvių vertėjas, kaip austrų rašytoja, tikisi, jog šiek tiek anglų kalbos sakinių, kurių prasmę atidus skaitytojas supras iš konteksto, nesukels problemų nei Austrijos, nei Lietuvos vaikams.

Dar nėra aišku, ar lemiamą balsą dėl svetimžodžių vertimo išnašose turi leidykla, ar vertėjas. XXI a. pradžioje lietuvių vertėjai daugiausia dirba vieni ir yra nutolę nuo bet kokios centralizuotos sistemos, kuri paaiškintų, kokias strategijas geriausia naudoti. Jau nėra nieko panašaus, ką vertėjas B. Dovydaitis vadina „Vagos mokykla“: „Būdavo, nuvažiuoji pas redaktorę ir kartu su ja peržiūri pataisytą tekstą“ (Aurylaitė 2006: p279). Šiuo metu kai kurie vertėjai dirba visiškai be redaktoriaus pagalbos, o pats vertimo ir redagavimo procesas skubotas.

Taip atsiranda atvejų, kai tai pačiai leidyklai dirbantys vertėjai pasirenka skirtingas strategijas dėl svetimžodžių. Pavyzdžiui, leidyklos „Baltos lankos“ detektyvinėje serijoje „Juodoji serija“ vengiama išnašų: E. McBain romano „Kita Niujorko pusė“ vertime jų iš viso nėra, o H. Bosetzky romano „Katė negali nepelianti“ vertime – tik 3 išnašos. Pastarajame T. Četrausko vertime svetimžodžiai dažniausiai paaiškinti tekste su retomis išimtimis. Tačiau romano „Kita Niujorko pusė“ vertime (vertėjas V. Savickas) net du dialogai, vienas ispanų, kitas italų kalba, palikti be jokio paaiškinimo (McBain 1999: p124, 197). Nors jie nėra svarbūs romano veiksmui, ir jų bendrą prasmę nesunku suprasti iš konteksto, reikia pasakyti, kad sovietmečiu nebuvo galima įsivaizduoti, jog vertėjas tokiu atveju apsieitų be vertimo išnašose.

Kituose vertimuose, kai originalo autorius vartoja daug svetimžodžių, dabartiniai vertėjai labiau linkę taikyti vidinės adaptacijos strategiją negu išnašas. Pavyzdžiui, versdama D. Leon romaną „Nepažįstamas venecijietis“, kuriam labai daug itališkų žodžių, J. Parvickienė išvengia išnašų ir verčia pačiame tekste (svetimžodžiai išskirti kursyvu): „Cazzo, prakeikimas“, į *calle* – gatvelės – galą, „*tangenziale*, apvažiuojamajame greitkelyje“ (Leon 2006: p18, 20, 84). Taigi, nors išnašų vengiama, šiame vertime dar paisoma normos, reikalaujančios, kad lietuviai suprastų kiekvieną verstinio teksto žodį.

Išvados

Sovietinėje Lietuvoje, kai literatūros vertimas buvo centralizuotas, svarbiausi šio proceso veikėjai buvo įvairios institucijos: komunistų partija, cenzūros sistema, jos valdomi leidėjai, redaktoriai. Reikšmingą vaidmenį kuriant vertimo normas vaidino komunistinė ideologija, pagal kurią verstinė literatūra turėjo atlikti švietėjišką funkciją. Taigi galima manyti, kad tikrinių daiktavardžių transkribavimo ir svetimžodžių paaiškinimo normos buvo susijusios su principu, kad verčiamas tekstas skaitytojui turi būti visiškai suprantamas.

Iširus centralizuotai sistemai, verstinė grožinė literatūra labiau suvokiama pagal laisvosios rinkos koncepciją, kad skaitytojai ieško malonumo ir nebūtinai jaučia poreikį suprasti kiekvieną romano detalę. Taip pat grįžtama prie tarpukario Lietuvos praktikos, kurioje, kaip Vakarų šalyse, laikoma, kad nebūtina sulietuvinti tikrinius daiktavardžius: juos galima palikti originalo kalba.

Tyrimas rodo, kad pirmieji tikrinių daiktavardžių rašymo pokyčiai atsirado XX a. paskutinio dešimtmečio pradžioje, kai naujai įsteigtos privačios leidyklos pradėjo verstinių knygų viršeliuose autorių vardus ir pavardes rašyti originalo kalba.

Vis dėlto senosios normos dar iš dalies paisoma verstinių romanų tekstuose, kuriuose asmenvardžiai beveik visada adaptuoti fonetiškai. Tačiau Vakarų šalių norma palikti vietovardžius originalo kalba jau paveikė lietuvių vertėjus. Dabar pastebima strategijų įvairovė: kai kur vietovardžiai transkribuoti, o kai kur – ne. Kartais vietovardžiai palikti neadaptuoti, bet išskirti kursyvu. Kitais atvejais vietovardžiai verčiami pagal prasmę. Tokia strategijų įvairovė būdinga literatūrinei sistemai pereinamuoju laikotarpiu.

Dar sparčiau keičiasi sovietmečio norma paaiškinti svetimžodžius išnašose teksto apačioje. Anksčiau tokie paaiškinimai buvo privalomi, o pastaraisiais metais kai kurie vertėjai jų visiškai atsisako ar bent ženkliai sumažina jų skaičių. Kiti vertėjai pasirenka tarpinį variantą – svetimžodžius paaiškina pačiame tekste.

Senų normų laužymą galima pastebėti tiek knygose suaugusiems, tiek skirtose vaikams. Taip pat įdomu, kad nusistovėjusias normas dabar laužo ne tik jaunesnės, bet ir vyresnės kartos vertėjai, susiformavę sovietmečiu.

Tolimesniuose tyrimuose reikėtų paanalizuoti leidyklų ir redaktorių vaidmenį vertimo procese. Tačiau, kaip rodo tyrimai, net ankstesnės griežtos normos apie asmenvardžių ir vietovardžių adaptaciją bei svetimžodžių paaiškinimą po truputį kinta – krypta link Vakarų šalyse seniai priimtinių normų.

Šaltiniai

- Atwood, M. (2001) Sugrįžimas (iš anglų k. vertė J. Kazlauskaitė), Gardenija, Kaunas.
- Bosetzky, H. (1999) Katė negali nepelianti (iš vokiečių k. vertė T. Četrauskas, Baltos lankos, Vilnius).
- Carter, A. (2007) Stebuklinga žaislų krautuvėlė (iš anglų k. vertė R. Rudaitytė), Mintis, Vilnius.
- Cartland, B. (2007) Meilės beiškant (iš anglų k. vertė E. Juškevičius), Dajalita, Kaunas.
- Christie, A. (1999) Mirtis ant Nilo (iš anglų k. vertė R. Kirvaitytė), Sirokas, Vilnius.
- Dexter, C. (2000) Tylus Nikolo Kvino pasaulis (iš anglų k. vertė B. Bružas), Baltos lankos, Vilnius.
- Fowles, J. (2000) Prancūzų leitenanto moteris (iš anglų k. vertė Z. Marienė), Alma littera, Vilnius.
- Franz, A. (2007) Lėtinė žmogžudystė (iš vokiečių k. vertė A. Šimkutė-Tirilienė), Mūsų knyga, Vilnius.
- Guilford, I. (2002) Prisilietimas (iš anglų k. vertė D. Cidzikaitė ir A. Veličkaitė), A. Mackaus knygų leidimo fondas, Chicago.
- Ibbotson, E. (2006) Kelionė prie Amazonės (iš anglų k. vertė R. Valotkienė), Alma littera, Vilnius.
- Leon, D. (2000) Mirtis La Fenice teatre (iš anglų k. vertė J. Vanagienė), Charibdė, Vilnius.
- Leon, D. (2006) Nepažįstamas venecijietis (iš anglų k. vertė J. Parvickienė), Charibdė, Vilnius.
- Lowry, M. (1986) Vulkano papėdėje (iš anglų k. vertė V. Tauragienė), Vaga, Vilnius.
- Mathews, A. (2005) Vaistininko namai (iš anglų k. vertė D. Kaunelis), Alma littera, Vilnius.
- McBain, E. (1999) Kita Niujorko pusė (iš anglų k. vertė V. Savickas), Baltos lankos.
- McCall Smith, A. (2006) Kalahario raštvedybos mokykla vyrams (iš anglų k. vertė R. Drazdauskienė), Alma littera, Vilnius.
- McCall Smith, A. (2002) Pirmoji moterų seklių agentūra (iš anglų k. vertė R. Drazdauskienė), Alma littera, Vilnius.
- Michaels, A. (2000) Atmintis bėglė (iš anglų k. vertė J. Juškievė), Charibdė, Vilnius.
- Nostlinger, C. (1999) Džesperas, svečias iš Anglijos (iš vokiečių k. vertė T. Četrauskas), Lietus, Vilnius.
- Ricci, N. (1997) Šventųjų gyvenimai (iš anglų k. vertė V. V. Petrauskas), Tyto alba, Vilnius.
- Stalman, F. (2007) Raudonas langas (iš vokiečių k. vertė F. Šileikytė), Mūsų knyga, Vilnius.
- Urquhart, J. (2002) Dailininkas (iš anglų k. vertė V. V. Petrauskas), Alma littera, Vilnius.

Literatūra

- Ambrasas-Sasna, K. (1984) Vertimo tyrinėjimai, Mokslas, Vilnius.
- Ambrasas-Sasna, K. (1980) Lietuvių vertimo teorijos užuomazgos/ Meninio vertimo problemos, Vaga, Vilnius.
- Aurylaitė, K. (2006) Lietuvių kalba tango ritmu: pokalbis su ispanų kalbos vertėju B. Dovydaičiu, *Darbai ir Dienos*, nr. 45.
- Brownlie, S. (1999) Investigating Norms, *Translation and the (Re) Location of Meaning* (ed. Vandaele, J.), Leuven Research Centre for Translation, Communication and Culture, Leuven.
- Danytė, M. (1999) Changing Directions in Comparative Literature, *Darbai ir Dienos* nr.8.
- Danytė, M. (2006) Lithuanian Translations of Canadian Literature: the Translation of Cultural Realia, *Darbai ir Dienos*, nr. 45.
- Even-Zohar, I. (1990) The Literary System, *Poetics Today*, vol. 11.
- Even-Zohar, I. (1979) Polysystem Theory, *Poetics Today*, vol. 1.
- Even-Zohar, I. (2000) The Position of Translated Literature within the Literary Polysystem, *The Translation Studies Reader* (ed. Venuti, L.), London and New York.
- Han Jaiming (2005) On Annotation in Translation, *Translation and Cultural Change* (ed. Hung, E.), John Benjamins, Amsterdam and Philadelphia.
- Hermans, T. (2000) Norms of Translation, *The Oxford Guide to Literature in English Translation* (ed. France, P.) Oxford University Press, Oxford.
- Lenkauskienė, D. (1986) Pasaulinės literatūros biblioteka – jos darbai, rūpesčiai, problemos, *Meninio vertimo akiračiai* (red. Banevičius, A. ir kt.), Vaga, Vilnius.
- Martišius, V. (1986) Verstinės vaikų ir jaunimo literatūros raida, *Meninio vertimo akiračiai* (red. Banevičius, A. ir kt.), Vaga, Vilnius.
- Rudaitytė, R. (2006) Excitements and Pitfalls: Translating Ian McEwan's Novel *Amsterdam*, *Darbai ir Dienos*, nr.45.
- Smilgytė, E. (2005) Pokalbis su R. Drazdauskienė, Language and Characterization in Helen Fielding's *Bridget Jones's Diary*: a Comparison of the Source and Target Languages, masters thesis, Vytautas Magnus University, Kaunas.
- Toury, G. (1995) The Nature and Roles of Norms in Translation, *The Translation Studies Reader* (ed. Venuti, L.), Routledge, London.
- Venclova, T. (1979) Translations of World Literature and Political Censorship in Contemporary Lithuania, *Lituanus*, vol. 25.
- Visockas, V. (1980) Vertimų medžio šaknys ir metūgės, *Meninio vertimo problemos* (red. Matuzevičius, E. ir Valionis, A.) Vaga, Vilnius.
- Zauberga, I. (1999) The Function of Translations in the Latvian Literary Polysystem, *Translation and the (Re)Location of Meaning* (ed. Vandaele, J.), Leuven Centre for Translation, Communication and Culture, Leuven.
- Zauberga, I. (2003) Translation as Discursive Import: Changes in the Transfer of Proper Nouns in Latvian, *Sociocultural Aspects of Translating and interpreting* (ed. Pym, A. et al), John Benjamins, Amsterdam.

Milda Danytė

Changes in Norms for Literary Translation in Lithuania since 1990

Summary

After the re-establishment of independence in 1990, major economic and cultural changes took place that strongly affected the process of literary translation in Lithuania. Commercial publishers and a free-market system have replaced the centralized Soviet literary system so that individual translators have more freedom to choose their strategies. Furthermore, reader demand means that far more literary translations are being produced, often by young translators influenced by Western practice. An analysis of recent literary translations shows a weakening in two norms that were very significant in the Soviet period. The first concerns the grammatical and phonological adaptation of proper names; now some place names and historical names are left in their original form. There is also a growing tendency to stop using footnotes, which were traditionally used to explain cultural references and, especially, foreignisms. Many translators now leave foreignisms unexplained, while others use intra-textual translation to avoid footnotes.

Straipsnis įteiktas 2007 12
Praengtas spaudai 2008 05

Apie autorę

Milda Danytė, PhD, Vytauto Didžiojo universitetas (humanitarinių mokslų habil. dr. (filologija, literatūrologija)).

Interesų sritis: vertimo normos ir sistemų teorija, etninių mažumų tapatybė, lietuvių išeivijos kultūra.

Mokslo rezultatai: 1 monografija, apie 30 straipsnių.

Adresas: Anglų filologijos kat., Vytauto Didžiojo universitetas, Donelaičio g. 52, LT-44244 Kaunas, Lietuva.

El. paštas: m.danyte@hmf.vdu.lt

